

فصل اول

مقدمه و کلیات

تحقیق

فصل اول - کلیات و مقدمه تحقیق

۱-۱ مقدمه تحقیق

نظامی، از شاعران سده ششم هجری قمری و عصر سلجوقی است. او از ارکان شعر فارسی محسوب می‌شود. او در عصری می‌زیست که عصر سقوط ارزش‌های انسانی، اخلاقی و ضد خردگرایی و عصر تنگ نظری و تعصب و سختگیری‌های مذهبی و فشارهای اقتصادی، جنگ‌های داخلی، ستم شاهان، تجاوزهای مأموران حکومتی و رؤسای ایل‌ها و طایفه‌ها بر مردم محروم و زلزله و قحطی بود.

نظامی به غیر از شاعری و سخنوری، در علوم عقلی به ویژه در فلسفه، منطق، ریاضیات و نجوم سرآمد بود و در علوم نقلی مانند اخبار، قرآن، فقه و احادیث تبخّر کامل داشت. در واقع، مقام علمی نظامی در غرب و شرق، زبانزد همگان می‌باشد. یکی از نکات قابل توجه در سبک نظامی، گرایش او به داستان پردازی و بیان عواطف و احساسات است. به همین دلیل موضوعات شعری او جاذبه بیشتری دارد. زبان او کاملاً تصویری و کنایی است و همواره در همه زمینه‌ها با منطق شعری مطلب را در قالب تشبیه، استعاره و کنایه عرضه می‌کند. او توانست شعر تمثیلی را در زبان فارسی به حدّ اعلای تکامل برساند.

در اشعار نظامی، هدف نهایی او تصویر انسان‌هایی متعالی است. خمسه او از پرآوازه‌ترین منظومه‌های زبان فارسی است. با آفرینش ادبی او، دوره نوینی در تاریخ ادب و تاریخ اندیشه اجتماعی آغاز شد.

در این پژوهش، مهم‌ترین گونه‌های آبرونی در پنج گنج نظامی گنجوی، مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت و مطالب و مباحث به قرار ذیل تنظیم و تدوین گردید:

فصل اول - کلیات و مقدمه تحقیق: در این فصل به کلیات تحقیق از قبیل: بیان مسأله، پرسش‌ها، فرضیه‌ها، اهداف و روش تحقیق پرداخته شد و توضیحاتی پیرامون موضوع و محدوده تحقیق، متغیرها و تعریف لغوی و اصطلاحی واژه آبرونی، مهم‌ترین گونه‌های آبرونی و احوال، آثار و سبک نظامی ارائه گردید.

فصل دوم - شرح احوال و آثار نظامی: در این فصل به مبانی و مفاهیم نظری تحقیق اشاره شد و از ابعاد مختلف موضوع آبرونی مورد بحث و بررسی قرار گرفت و گونه‌های مهم آن معرفی گردید. مباحث دیگر مطرح شده در این قسمت عبارتند از: عناصر آبرونی، صنایع بلاغی نزدیک به مفهوم آبرونی شامل: بدیع، بیان و معانی و دیدگاه صاحب نظران غربی در باره آبرونی می‌باشد.

فصل سوم - بنیاد نظری (تعاریف) : در این فصل نیز به زندگی نامه نظامی از ولادت تا مرگ ، شخصیت و ویژگی های اخلاقی ، آرا و عقاید ، آثار عرضه شده نظامی در جهان ، سبک و آثار نظامی پرداخته شد و به افسانه ها و داستان ها و شخصیت های عامیانه پنج گنج اشاره ای شد .

فصل چهارم - آبرونی در پنج گنج نظامی : در این فصل که در واقع شامل موضوع اصلی پایان نامه است ، ابتدا خلاصه ای از هر یک از مثنوی ها ارائه شد و سپس انواع آبرونی در همان مثنوی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت .

فصل پنجم - نتیجه گیری : در این فصل نیز نتایج حاصل از تحقیق مطرح گردید و بررسی و تحلیل مقایسه ای در مورد کاربرد انواع آبرونی در هر یک از مثنوی ها انجام شد و نمودارهایی ارائه گردید .

۱-۲ کلیات تحقیق

۱-۲-۱ بیان مسأله تحقیق

جمال الدین ابو محمد الیاس بن یوسف نظامی از شاعران بزرگ زبان فارسی است. نظامی از شاعران سده ششم (۶۱۴-۵۳۰) و عصر سلجوقی است که خمسه او از پر آوازه ترین منظومه های زبان فارسی است. نظامی توانست شعر تمثیلی را در زبان فارسی به حد اعلای تکامل برساند. او در انتخاب الفاظ و کلمات مناسب، ایجاد ترکیبات خاص تازه، ابداع و اختراع معانی و مضامین نو و دلپسند در هر مورد، تصویر جزئیات و نیروی تخیل و دقت در وصف، ریزه کاری در توصیف طبیعت و اشخاص و احوال و بکار بردن تشبیهات و استعارات مطبوع و نو، در شمار کسانی است که بعد از خود نظیری نیافته است. نظامی در عصری می زیست که عصر سقوط ارزش های عالی انسانی ، اخلاقی و ضد خردگرایی و عصر تنگ نظری و تعصب و سختگیری های مذهبی و فشارهای اقتصادی ، جنگ های داخلی ، ستم شاهان ، تجاوزهای مأموران حکومتی و رؤسای ایل ها و طایفه ها بر مردم محروم و زلزله و قحطی بود و این مسائل باعث شد که نظامی از زمان جوانی به گوشه ی عزلت و زهد و تقوا و ریاضت پناه ببرد و در برابر آفریدگارش بنده ای متواضع و افتاده شود و از خدا بخواهد که خاطرش را از معرفت آباد کند و روز و شب در ذکر خدا باشد . ایمان به خدا و اعتقاد به مبانی مذهبی سبب شد که مفاهیم و معانی برخی از آیات قرآن کریم در آثارش متجلی شود و به سخنانش حیات جاودان ببخشد .

نظامی در توصیف ، زبانی قوی و چیره دارد . بهره گیری از تمثیل و به کار بردن ابیاتی که در حکم ضرب المثل درآمده ، در آثار نظامی به وضوح قابل مشاهده است . این تمثیل ها هم به فهم و درک سخن کمک می کند و هم بار معنایی بسیار غنی دارد . در حقیقت ، نظامی ، تعلیمات عالی خود را به کمک همین تمثیل ها بیان می کند و حکمت را به زبان ساده و روشن تمثیل آموزش می دهد . زبان نظامی ، زبان واقعی فرهنگ ایرانی است .

مهمترین اثر او «پنج گنج» یا «خمس» است که تعداد ابیات آن را تا حدود ۲۰ هزار بیت نوشته اند. و عبارتست از: مخزن الاسرار، لیلی و مجنون، خسرو و شیرین، هفت پیکر و اسکندرنامه.

« آیرونی (ayroni) ، برگرفته از واژه یونانی (eironeia) به معنای ریا و بر خلاف واقع نشان دادن و در اصطلاح ، شگردی است که نویسنده یا گوینده آن ، با توجه به بافت متن به کلام یا واقعه ظاهراً صریح ، معنایی بسیار متفاوت می بخشد که در آن دریافتی کاملاً مطایبه آمیز از ناهمخوانی وجود دارد . به عبارت دیگر ، آیرونی (irony) ، بیانی ادبی است که در لحن آن نوعی دوگانگی وجود دارد ، چنان که آنچه گفته یا دیده می شود از جنبه ای دیگر نامعقول یا نامفهوم است یا کاملاً متضاد و خلاف انتظار ...

آیرونی هم گفتاری است هم نوشتاری و از سوی دیگر به شکل های گوناگون در آثار ادبی ظاهر می شود ، از تراژدی و کمدی تا شعر و رمان و به ویژه در طنز . بیشتر شکل های آیرونی دربردارنده تضاد و ناهمخوانی میان واژه ها و معانی آن ها ، میان کرده ها و پیامدهایشان یا میان ظاهر و واقعیت هستند که در همه این موارد ممکن است عنصری از بی معنایی و پارادوکس نیز وجود داشته باشد . از این رو ، آیرونی هنرمند را قادر می سازد که غیرمستقیم به بیان مفاهیم بپردازد و حتی دو واقعیت مغایر با هم را کنار هم بگذارد . هدف از کاربرد آن نیز ممکن است بیان پیچیدگی تجارب ، عرضه نامستقیم ارزیابی ها یا دست یابی به ایجاز و فشرده گویی باشد . اصطلاح آیرونی در کمدی های یونان باستان ریشه دارد و در اصل ، به مفهوم لحن گفتار و رفتار آیرون (eiron) است . آیرون ، شخصیت قراردادی کمدی های یونانی ، فردی ضعیف و زیرک بود که بنا بر خصلت خود ، کم گو (در برابر گزافه گو) بود و وانمود می کرد که از آنچه هست ، کم هوش تر است و از همین راه ، بر حریف خود ، آلازون (alazon) ، دیگر شخصیت قراردادی آن کمدی ها که لاف زن ، ابله و خود فریب بود ، پیروز می شد . آیرونی کاربردهای متعددی دارد ، اما در بیشتر این کاربردها وجه اشتراک اساسی همانا مفهوم پنهان کاری ، نایکرنگی یا مغایرت میان ظاهر و اصل موضوع است . « (انوشه ، ۱۳۸۱ : ۱۶ - ۱۵)

« تعریف بی نظیر ساموئل جانسون با کاربرد سنتی اصطلاح « آیرونی » سازگار بود که آن را به وجهی از گفتار محدود می کرد که در آن معنای کلام در تقابل با معنای تحت اللفظی کلمات قرار می گیرد ... » (مهاجر ، نبوی ، ۱۳۸۴ : ۱۴)

« ... در ادبیات فارسی این صنعت را گاه به طنز و گاه به استهزاء و طعنه تعبیر کرده اند ... با توجه به گستره معنایی « irony » در مباحث ادبی غرب ، شاید بهترین معادلی که بتوان در زبان فارسی برای آن پیشنهاد کرد ، اصطلاح « نعل وارونه » باشد که دکتر سیروس شمیسا در کتاب کلیات سبک شناسی به کار برده است ... » (داد ، ۱۳۸۷ : ۸)

مهم ترین گونه های آیرونی عبارتند از :

۱- آیرونی کلامی (verbal irony)

۲- آیرونی نمایشی (dramatic irony)

۳- آیرونی ساختاری (structural irony)

۴- آیرونی موقعیت (situational irony)

۵- آیرونی سقراطی (Socratic irony)

۶- آیرونی رمانتیک (romantic irony)

۷- آیرونی تقدیر (cosmic irony)

در این تحقیق پژوهنده در نظر دارد انواع آیرونی را در خمسه نظامی مورد بررسی و تحلیل قرار داده و ثابت نماید که نظامی از کدامیک از این موارد بیشتر برای بیان مقاصد و اهداف و پیام های اخلاقی خود استفاده نموده است.

۱- ۲- ۲ پرسش های تحقیق

پرسش های اصلی این تحقیق عبارتند از :

۱) آیا نمونه های شگرد آیرونی در خمسه نظامی وجود دارد؟

۲) کدامیک از انواع آیرونی در خمسه نظامی بیشتر دیده می شود؟

۳) آیا نظامی توانسته از آیرونی کلامی برای بیان مقاصد خویش استفاده کند؟

۴) شگرد آیرونی چه آرایه های بدیعی را در بر می گیرد؟

۱- ۲- ۳ فرضیه های تحقیق

فرضیه های این تحقیق بدین شرح است :

۱) اکثر گونه های آیرونی در خمسه نظامی وجود دارد.

۲) در میان انواع آیرونی، آیرونی کلامی و نمایشی بیشتر از موارد دیگر دیده می شود.

۳) نظامی به خوبی توانسته است در پنج گنج خود از آیرونی کلامی برای بیان مقاصد خویش استفاده کند.

۴) شگرد آبرونی آرایه های بدیعی مانند: مدح شبیه به ذم یا ذم شبیه به مدح، تجاهل العارف، کنایه، ایهام، استعاره و ... را در بر می گیرد .

۱-۲-۴ اهداف تحقیق

هدف از این تحقیق ، تشریح و تبیین شگرد آبرونی و بررسی تحلیلی مهم ترین گونه های آن در خمسه نظامی است و اثبات اینکه چگونه نظامی از این شگرد برای بیان اهداف و مقاصد خویش بهره برده است و مشخص گردد که از میان انواع آبرونی کدامیک از موارد را بیشتر مورد استفاده قرار داده است. پس از انجام این تحقیق زوایای بیشتری از ابعاد شخصیتی نظامی نیز برای خوانندگان آشکار خواهد شد.

۱-۲-۵ روش تحقیق

روش گردآوری مطالب ، کتابخانه ای است و روش پژوهش ، توصیفی - تحلیلی می باشد. ابتدا منابع و مآخذ مربوط به عنوان و موضوع پایان نامه جمع آوری و مورد مطالعه دقیق قرار گرفت و مطالب مهم و مورد استفاده فیش برداری و استخراج گردید ، سپس فیش ها بر اساس موضوع دسته بندی و تنظیم شدند و در فصل های مختلف پایان نامه قرارگرفتند در پایان هر فصل ، نتیجه گیری مطالب همان فصل آورده شده و در پایان پایان نامه نیز ، نتیجه گیری کلی و نمودارها و جداول آماری به دست آمده ارائه گردیده است .

۱-۲-۶ پیشینه تحقیق

آبرونی در حوزه ادبیات فارسی مفهومی نا آشنا و جدید است. هنوز هم بسیاری از زوایای مفهومی آن در حوزه ادبیات فارسی به وضوح تبیین نشده است. پیش از این تنها ، کتابی در مورد آبرونی ترجمه شده و چند پایان نامه هم در ذیل عنوان آبرونی نوشته شده است که عبارتند از:

*کالین موکه، داگلاس (۱۳۸۹)، *آبرونی*، حسن افشار، چاپ اول، تهران: مرکز.

*بهره مند، زهرا، (۱۳۸۸)، *آبرونی در ساختار مثنوی مولوی بر مبنای نظریه نقد نو*، استاد راهنما: سیروس شمیسا، استاد مشاور: حسین پاینده، پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته زبان و ادبیات فارسی ، دانشگاه علامه طباطبایی.

البته چند مقاله هم در تبیین مفهوم آبرونی نوشته شده است که هیچ کدام از این مقالات و پایان نامه ها نتوانست مبنای کار اینجانب قرار گیرد ، زیرا که هر کدام از این پژوهش ها تنها گوشه ای از مفهوم آبرونی را در بر می گرفتند .

فصل دوم

شرح احوال و آثار نظامی

فصل دوم - شرح احوال و آثار نظامی

۲-۱ زندگی نامه نظامی گنجوی

جمال الدین ابو محمد الیاس بن یوسف نظامی از شاعران بزرگ زبان فارسی است. نظامی از شاعران سده ششم و عصر سلجوقی است که خمسه او از پر آوازه ترین منظومه های زبان فارسی است. او از جمله شعرای بزرگی است که از ارکان شعر فارسی شمرده می شود. در کودکی، پدر و مادر خود را از دست داد و در دوران جوانی در گنجه، دانش های زمان خود از جمله: تاریخ، فلسفه، منطق، شعر، ستاره شناسی، هیأت، هندسه، جغرافیا و فقه را فرا گرفت. در هنر معماری و موسیقی و نقاشی هم دستی داشته است. زبان های آذری، فارسی، عربی و پهلوی را به خوبی می دانسته و به همین دلیل از همه آثار علمی و ادبی دوران باستان و دوره قرون وسطی بهره جسته است.

۲-۱-۱ نام و نسب

« او خود نام و نسب خویش را در بعضی ابیات آورده و بنا به آن اشارات نام او الیاس و نام پدرش یوسف بن زکی بن مؤید بوده است :

در خط نظامی ار نهی گام	بینی عدد هزار و یک نام
و الیاس کالف بری زلامش	هم یا نودونه است نامش
ز این گونه هزار و یک حصارم	با صد کم یک سلیح دارم

(لیلی و مجنون، ۱۳۷۳: ۴۵۴)

گر شد پدرم به سنت جد	یوسف پسر زکی مؤید
با دور به داوری چه کوشم	دور است نه جور، چون خروشم

(لیلی و مجنون، ۱۳۷۳: ۴۵۸)

اما کنیه ابو محمد را تذکره نویسان برای او نوشته اند. مولد نظامی را همه ی تذکره نویسان گنجه دانسته اند و او خود نیز در اشعار خویش نسبت خود را به گنجه تصریح کرده است. «(صفا، ۱۳۷۸: ۷۹۸-۷۹۹)

۲-۱-۲ والدین و زادگاه

نظامی به سال ۵۳۰ یا ۵۴۰ هجری در گنجه متولد شد. پدر او، یوسف و مادرش رئیسه نام داشت. برخی اصل او را از عراق، نواحی قم و تفرش می‌دانند. هر چند که او از زادگاه خود خوشنود نبود، اما تمام عمر خود را در گنجه سپری کرده است.

۲-۱-۳ تحصیلات

نظامی نیز مانند تمام بزرگان دانش و ادب در زمان جوانی به دانش اندوزی و کسب هنر و کمال اشتغال داشت. او به دلیل کوشش و رنج بسیار در راه فرا گرفتن دانش و ادب به آن مقام و مرتبه عالی در فرهنگ و سخنوری رسیده است. با مروری در آثار نظامی اهتمام بسیار او را در کسب دانش های زمان را می‌توان مشاهده نمود، چنانکه آورده است:

به بازی نبردم جهان را به سر
که شغلی دگر بود جز خواب و خور

نخفتم شبی شاد بر بستری
که نگشادم آن شب ز دانش دری

۲-۱-۴ همسران و فرزندان

نظامی سه زن یکی بعد از دیگری اختیار کرد که هر سه پیش از رحلت وی، دار فانی را وداع گفته‌اند.

نخستین همسر نظامی «آفاق قیچاقی» ترک بوده و بی‌تردید شاعر از شدت محبت، او را به صورت «شیرین» در مثنوی خسرو و شیرین آراسته و خود نیز پس از مرگ شیرین به این حقیقت اشاره‌ای صریح داشته و گفته است:

درین افسانه شرط است اشک راندن
گلابی تلخ بر شیرین فشاندن

به حکم آنکه آن کم زندگانی
چو گل بر باد شد روز جوانی

سبک رو چون بت قیچاق من بود
گمان افتاد خود کافاق من بود

همایون پیکری نغز و خردمند
فرستاده به من دارای دربند

(خسرو و شیرین، زنجانی، ۱۳۷۶: ۹۷-۲۵۹)

حاصل این وصلت پسری بنام محمد است. نظامی پس از مرگ آفاق دو بار ازدواج نمود که علت آن مرگ زود هنگام همسرانش بود. او به همسران خود علاقه و محبتی خاص داشت. این امر را می‌توان در مثنوی های عاشقانه او و مضامین دقیق و خیالات باریک وی یافت.

۲-۱-۵ عصر نظامی

نظامی در عصری می زیست که عصر سقوط ارزش های عالی انسانی ، اخلاقی و ضد خردگرایی و عصر تنگ نظری و تعصب و سختگیری های مذهبی و فشارهای اقتصادی ، جنگ های داخلی ، ستم شاهان ، تجاوزهای مأموران حکومتی و رؤسای ایل ها و طایفه ها بر مردم محروم و زلزله و قحطی بود و این مسائل باعث شد که نظامی از زمان جوانی به گوشه ی عزلت و زهد و تقوا و ریاضت پناه ببرد و در برابر آفریدگارش بنده ای متواضع و افتاده شود و از خدا بخواهد که خاطرش را از معرفت آباد کند و روز و شب در ذکر خدا باشد . ایمان به خدا و اعتقاد به مبانی مذهبی سبب شد که مفاهیم و معانی برخی از آیات قرآن کریم در آثارش متجلی شود و به سخنانش حیات جاودان ببخشد . او شاعری مردمی است و همپای حیات مردم، زنده است .

۲-۱-۶ هم عصران و مقلدان

نظامی در زمان حیات خود از دوستی و همراهی افراد زیادی برخوردار بود و به دلیل سبک خاصی که داشت ، مورد توجه بسیاری قرار گرفت . وی با اکثر معاصران خود روابط حسنه ای داشت . از جمله شاعران معاصر او، خاقانی می باشد . می گویند نظامی به آن ها ارادت خاص داشته و حتی در مرگ خاقانی، مرثیه ای سروده است . از جمله شاعرانی که از آثار نظامی تقلید کرده اند عبارتند از: امیر خسرو دهلوی، جامی، هاتفی، قاسمی، وحشی، عرفی، مکتبی، فیضی فیاضی، اشرف مراغی ، آذر بیگدلی ، خواجوی کرمانی، هلالی جغتایی، مولانا هاشمی کرمانی، مولانا نویدی شیرازی.

۲-۱-۷ وقایع میانسالی

در زمان نظامی ، خرافات و اعتقاد به سعد و نحس بودن کواکب وجود داشت ، اما او دارای افکار بلندی بود و در علوم عقلی و نقلی تبحر داشت، برخلاف مردم آن زمان که عموماً معتقد به تأثیر نجوم و سعد و نحس کواکب و ایام هفته و ماه بودند ، با کمال صراحت و شجاعت ، عقیده علمی خود را که مخالف عقاید عمومی آن زمان بود ، بیان می کرد و می گفت: ستارگان ، خود مخلوق واجب الوجود هستند و هیچ گونه تأثیری در سرنوشت و آینده فرزندان آدم ندارند.

۲-۱-۸ زمان مرگ و مدفن

مرگ نظامی حدود سال ۵۹۸ ه و در سن ۶۸ سالگی اتفاق افتاد . «مدفن نظامی در گنجه تا اواسط عهد قاجاری باقی بود . بعد از آن رو به ویرانی نهاد تا باز به وسیله ی دولت محلی آذربایجان شوروی مرمت شد .» (صفا، ۱۳۸۳ : ۳۵۴)

۲-۲ شخصیت و ویژگی های اخلاقی

« نظامی مردی است باتقوی ، پای بند به اصول اسلامی، زهد پیشه و گوشه نشین. گوشه نشینی نظامی حاصل معتقدات نخستین اوست. زیرا با توجه به اوضاع اجتماعی عصر وی، او چاره‌ای جز گوشه‌نشینی نداشته است تا خود را به فساد زمانه نیالاید.» (ثروت، ۱۳۷۰ : ۳۸-۳۹)

یکی از ویژگی‌های نظامی ، عفت کلام و نیالودن زبان به الفاظ رکیک و زشت است و از این نظر در بین شاعران بزرگ زبان فارسی، کم نظیر است. نظامی در گفتن ناگفتنی‌ها ، چنان ملاحظت و نزاکتی به کار می‌برد که اعجاب برانگیز است.

ویژگی دیگر نظامی، در دوری جستن از صحنه‌های لهو و لعب و میگساری است . از آن‌جا که او صحنه‌های فراوانی از میگساری اشخاص داستانی را به دقت تصویر کرده است ، برای رفع سوء تفاهم خوانندگان، به تصریح دوبار مراد خویش را از لفظ می ارائه کرده و خویشتن را در تمامی عمر از میگساری بری دانسته است وی می‌گوید :

بیا ساقی از خنب دهقان پیر	میئی در قدح ریز چون شهد و شیر
نه آن می که آمد به مذهب حرام	میئی کاصل مذهب برو شد تمام

(شرفنامه، ثروتیان، ۱۳۸۶ : ۱۳/۱۱۰)

« ... می توان نظامی را از نظر ویژگی های اخلاقی ، شاعری پرکار ، صبور ، باعفت ، گوشه گیر ، قانع ، بانزاکت ، باگذشت ، مثبت ، علاقه مند به شهر و دیار ، قوم و خویشش ، خانه و خانواده ، گریزان از جنجال و دربار و زندگی اشرافی دانست . به قول ادوارد براون ، کوتاه سخن آنکه او را باید ترکیبی دانست از یک نبوغ عالی و شخصیت معصوم .» (ثروت ، ۱۳۷۸ : ۴۷)

۲-۳ آرا و عقاید

نظامی به غیر از شاعری و سخنوری ، در علوم عقلی به ویژه در فلسفه، منطق، ریاضیات و نجوم سرآمد بود. او در علوم نقلی مانند اخبار، قرآن، فقه و احادیث ، تبخر و مهارت کامل داشت . اشعار او در توحید و استدلال بر یگانگی خداوند و ردّ بر طبیعیون و دهریون می باشد. که در مثنوی های پنج گانه او با استدلال های گوناگون و تعبیرات مختلف آمده است. قدرت بیان و برهان و کثرت اطلاع او در این زمینه از شهرت بسیاری برخوردار است. نظامی معتقد بود که بدون فراگرفتن دانش و تنها با تکیه بر فکر و قریحه ، نمی توان به پایگاه بلندی رسید . از سخن و شعر او چنین بر می آید که انسانی وارسته و به دور از وابستگی بوده و از پیوستن به دربارها و ارباب دولت پرهیز داشته است. نظامی هیچ گاه در مدح مبالغه نکرد و برای جلب نظر حکمرانان، شعر نساخت. در اواخر عمر ، گوشه گیر و آزاده زیست . آنچه از قول حکما و فلاسفه یونان، درباره

چگونگی آفرینش و نخستین آفریده بیان می کند ، موافق عقیده و مذهب فلاسفه است ، اما در عین حال ، نظراتش موافق عقیده حکما و دانشمندان اسلامی است که نخستین آفریده را عقل می دانند.

« نظامی به مذهب شافعی گرایش دارد و علی (ع) را به سبب مقام علمی و اخلاقی بر دیگران مقدم می داشته است (به مهر علی گر چه محکم پیم) و در مسائل فقهی و کلامی پیرو اشاعره و مخالف معتزله است. چنانکه در آثارش طبق نظام فکری اشعریان ، دیدن خدا را با چشم سر ، تصریح می کند و می گوید پیغمبر اسلام در شب معراج خدا را با چشم ظاهر دید .
در هفت پیکر گوید :

چون حجاب هزار نور درید دیده در نور بی حجاب رسید
گامی از نور خود فراتر شد تا خدا دیدنش میسر شد

با این همه نظامی در مسائل کلامی گاهی به تفکر معتزلیان نزدیک می شود و بر حسب شواهدی که در پنج گنج پراکنده است ، توجیه او از مسائل کلامی « جبر و اختیار » و « قضا و قدر » رخنه ناپذیر نیست . در این توجیه گاهی تحت تأثیر تفکر اشعریان است و گاهی معتزلیان و این اندیشه گسترده و الهام بخش اوست که حتی در عقاید تعبدی وی رخنه کرده ، برای کشف حقیقت بدو جرأت و جسارت پرواز می دهد . (ماحوزی ، ۱۳۷۴ : ۵۰ - ۴۹)

۲-۴ آثار عرضه شده نظامی در جهان

مقام علمی نظامی در غرب و شرق زبانزد همگان می باشد. به عنوان مثال، یان ریپکا، هفت پیکر نامی را به زبان فرانسوی ترجمه نموده است. و یلهلم باحز، خاورشناس آلمانی نیز درباره نظامی بحث و تحقیق کرده است . همچنین ویلسون خاورشناس انگلیسی، هفت پیکر نظامی را به انگلیسی برگردانده است. در سال ۱۸۲۱ میلادی ، دو نفر از فضلالی هند به نام های بدرالدین علی و میر حسین علی، اسکندر نامه را با نام منتخب شروح اسکندر نامه به چاپ رساندند. علاوه بر آن برتلس، دانشمند روسی نیز در مورد نظامی تحقیقاتی انجام داده است . یک خاور شناس روسی دیگر به نام فرانسوا اردمان منتخبی از اسکندر نامه نظامی را تحت عنوان جنگ روس و روم به چاپ رسانیده است. بعد از آن یک مستشرق دیگر روسی به نام لوئی اسپیتز ناچل کتابی به نام لشکر کشی اسکندر کبیر نوشت که مطالب آن را از اسکندرنامه نظامی اقتباس کرده بود. هربرت دودا، مستشرق چکسلواکی نیز کتاب فرهاد و شیرین را چاپ و منتشر کرده است. دکتر عبدالنعیم محمد حسن مصری هم کتابی به نام نظامی الکنجوری شاعر الفضیله در مصر به چاپ رسانیده است. در مورد ارزش یا اهمیت آثار نظامی در جهان آمده است :
رمضانی کاتب، قسمت اول اسکندر نامه نظامی را بنا به درخواست آقای ریچارد جانسن استنساخ نمود و قسمت دوم اسکندر نامه نیز توسط شخصی به نام میرعلی خان به همین شخص انگلیسی تقدیم گردید. انگلیسی ها در قرون جدید از آثار نظامی

به منظور آموزش زبان فارسی به کارمندان شرکت هند شرقی استفاده می کردند، همانند کلیات نظامی، مخزن الاسرار، اسکندر نامه و خمسه نظامی .

۲- ۵ سبک نظامی

نظامی از شاعران مثنوی سرای قرن ششم هجری است. یکی از نکات قابل توجه در سبک نظامی، توجه به داستان پردازی و بیان عواطف و احساسات است. به همین دلیل موضوعات شعری او جاذبه‌ی بیش‌تری دارد. «نظامی مثل شکسپیر است، کسی که در معیار جهانی قابل ملاحظه است.» (شمیسا، ۱۳۷۵: ۱۶۱)

سبک بیان و هم مضمون قصه‌های نظامی غالباً باعث تقلید تعداد زیادی از شاعران نسل‌های بعد شده است. سبک بیان او با اینکه از گذشتگان تأثیر پذیرفته، اما به طور بارزی تازگی دارد.

«نظامی از گویندگان گذشته، بیش‌تر به فردوسی و تا اندازه‌ای نیز به سنایی نظر داشته است. اما فردوسی ظاهراً تنها گوینده‌ای است که شاعر گنجه به نام یا نشان از وی یاد می‌کند و در بعضی موارد هم به سخن و شیوه‌ی او نظر دارد و گاه نیز با او به چالش و همسری برمی‌خیزد.» (زرین کوب، ۱۳۷۵: ۳۱۵)

نظامی استاد استعاره است. زبان او کاملاً تصویری و کنایی است و همواره در همه‌ی زمینه‌ها با منطق شعری مطلب را در قالب تشبیه و استعاره و کنایه عرضه می‌کند.

«هر چند ما امروز سبک نظامی را آذربایجانی می‌خوانیم، یعنی سبکی که از نظر زبان، مطابق اسلوب خراسانی و از نظر مختصات ادبی از قبیل بدیع و بیان، مطابق اسلوب عراقی، و از نظر مختصات فکری، بین خراسانی و عراقی است، اما خود او سبک خود را به لحاظ تفاوتی که با سبک خراسانی دارد، عراقی می‌خواند.» (شمیسا، ۱۳۷۲: ۳۴۱) از مشخصات بارز سبک عراقی، توجه به قالب مثنوی، فراوانی پیچیدگی صور خیال و به کار بردن کلمات عربی بسیار است که در شعر نظامی بارزتر است.

«یکی از ویژگی‌های مهم در شعر نظامی، توجه او به لغات و ترکیبات و عقاید خرافی عامیانه است. زبان پر استعاره و کنایه‌ی نظامی سبب شده است که بسیاری از مفاهیم او از درک عوام به دور باشد و جز خواص از آن بهره‌ای نبرند. اما عناصر عامیانه در شعر او، زبان شعری او را به ذوق و پسند عوام نزدیک کرده و همین امر باعث شهرت نظامی در میان عوام شده است.» (غلامرضایی، ۱۳۷۷: ۲۱۹)

در اشعار نظامی، حتی در موضوعات مشترک، تکرار به عین کم‌تر وجود دارد و به نظر می‌رسد که شاعر نهایت سعی خود را در خلق تازگی و تنوع، به کار گرفته است و حتی برای شعر خود صفت تازه را برمی‌گزیند.

(نظامی، ۱۳۷۳: ۲۹)

« نظامی همچنانکه در صور خیال خویش مبدع و مبتکر است ، در واژه سازی نیز آیتی است . پنج گنج او از نظر واژه‌های جدید ، از غنی‌ترین مجموعه‌های شعر فارسی محسوب می‌شود.» (همان ، ۲۲۱)

نظامی توانست شعر تمثیلی را در زبان فارسی به حد اعلای تکامل برساند. او در انتخاب الفاظ و کلمات مناسب، ایجاد ترکیبات خاص تازه، ابداع و اختراع معانی و مضامین نو و دلپسند در هر مورد، تصویر جزئیات و نیروی تخیل و دقت در وصف، ایجاد مناظر رائع و ریزه کاری در توصیف طبیعت و اشخاص و احوال و بکار بردن تشبیهات و استعارات مطبوع و نو، در شمار کسانی است که بعد از خود نظیری نیافته است. او شاعر عشق و اخلاق است و این موضوعات در سراسر منظومه‌هایش موج می‌زند. در اشعارش، انسان و کرامت انسانی بسیار مهم است . و هدف نهایی او تصویر انسان‌هایی متعالی است و این مهم ما را به تفکر وامی‌دارد.

«باری ، نظامی ترکیبی است از نبوغ عالی ، شخصیتی معصوم ، مایل به حکمت نظری و عملی و با معلومات فراوان و تفاهم اجتماعی با بیانی قوی و تصاویر شعری بدیع.» (احمدنژاد، ۱۳۷۵: ۱۵)

« هرمان اته نیز لطافت بیان ، همچنین عظمت و مهارت نظامی را در وصف طبیعت ، استاد سخن پرداز دانسته و وی را استاد رمانتیک نیز لقب داده است .» (ثروت ، ۱۳۷۸ : ۴۸)

« دوری از دربارها ، دید هنری او را به مردم نزدیک کرده است . در داستان های او گاه نشان ادبیات شفاهی مردم را می توان دید و دوری از دربارها و بی علائگی به مداحی به او امکان داده است که از آوردن مضامین تکراری و کلیشه ای بی نیاز شود و در هنر خود از مسائل حکمی و اخلاقی و اجتماعی سخن بگوید . در شعر او قدرت القا قوی است و اندیشه هایی که او می خواهد به خواننده القا کند ، هر چند که گاه تلخ و منفی است ، اما اغلب رو به اعتلا و روشنی دارد . در آثار او اغلب خیر بر شر و حق بر باطل پیروز می شود . دست کم حق در برابر باطل از خود دفاع می کند و حرف خود را می زند .» (احمدنژاد ، ۱۳۷۵ : ۱۵-۱۴)

« نظامی یکی از شروط مهم شاعری را آگاهی از شریعت می داند و توصیه می کند کسی که هنوز در این راه جای پای استوار نکرده نباید دست به کار شعر برد ، زیرا صبغه شریعت است که شعر شاعر را رنگ فلکی می دهد :

نامزد شعر مشو زینهار

تا نکند شرع تو را نامدار

شعر تو از شرع بدانجا رسد کز کمربت سایه به جوزا رسد»

(آیتی، ۱۳۷۸: ۴)

«وسعت نظر نظامی در مواجهه با عقاید و فرهنگ های مختلف قابل ستایش است. او هم از فرهنگ و خردمندی چینیان با تحسین و ستایش یاد می کند و هم نسبت به مانی که آن همه در دنیای اسلام بر زندگی او و پیروانش سخت گرفته اند، احساسات خصمانه نشان نمی دهد.» (احمدنژاد، ۱۳۷۵: ۱۱۷)

نظامی در توصیف، زبانی قوی و چیره دارد. بهره گیری از تمثیل و به کار بردن ابیاتی که در حکم ضرب المثل درآمده، در آثار نظامی به وضوح قابل مشاهده است. این تمثیل ها هم به فهم و درک سخن کمک می کند و هم بار معنایی بسیار غنی دارد. در حقیقت، نظامی، تعلیمات عالی خود را به کمک همین تمثیل ها بیان می کند و حکمت را به زبان ساده و روشن تمثیل آموزش می دهد. زبان نظامی، زبان واقعی فرهنگ ایرانی است.

۲- ۶ آثار

«نظامی گنجوی در تاریخ ادبیات جهانی، جای ویژه خود دارد. با آفرینش ادبی وی، دوره نوینی در تاریخ ادب و تاریخ اندیشه اجتماعی آغاز می شود. آثار بی نظیر و اندیشه های پیشتاز او، به سرعت در شرق میانه و نزدیک همه جا گیر شد و تأثیر شگرفی در رسایی فرهنگ و ادبیات بسیاری از ملت های همجوار برجا گذاشت و ارزش و اعتبار خود را قرن های متمادی حفظ کرد.» (مبارز، قلی زاده، سلطانف، ۱۳۶۰: ۱۱)

آثار نظامی عبارتند از:

۲- ۶- ۱ مثنوی مخزن الاسرار

این مثنوی، شامل ۲۲۸۸ بیت در بحر سریع مطوی موقوف (مفتعلن مفتعلن فاعلن)، به نام ملک فخرالدین بهرام شاه بن داود بن اسحاق در سال ۵۵۲ ه. ق سروده شده است. این اثر، معرف جنبه عرفانی و اخلاقی شخصیت نظامی می باشد. مخزن الاسرار، شامل بیست مقاله است، هر مقاله ای به حکایتی کوتاه ختم می شود. در هر حکایتی، شاعر نظری خاص دارد و مطلبی عام را به صورت رمز و اشاره بیان می کند. موضوعات نوزده مقاله نخستین دارای موضوعاتی چون: توحید و مناجات (سه مقاله)، نعت رسول اکرم (ص) (پنج مقاله)، مدح ملک فخرالدین بهرامشاه و خطاب زمین بوس و سبب نظم کتاب (سه مقاله)، فضیلت سخن و مرتبت سخن پروری (دو مقاله) و شناخت دل و خلوت های شبانه و مشاهدات عارفانه (شش مقاله) می باشد. حکمت و معرفت موضوع اصلی و اساسی این مثنوی زیباست و راز و رمز در کلمه و کلام، شیوه بیان هنری شاعر است که گاهی سخن او را تا حد اعجاز و سحر پیش می برد.

« مخزن الاسرار ، یک مثنوی حکیمانه - عارفانه است که به زبانی استوار و سخت هنرمندانه سروده شده و شاعر تعهدی در بیان اسرار عرفان به زبان شعر نو زمان دارد و حکایت های کوتاه رمزناک که از زبان جانوران و انسان ها را به بیت مقاله آخر کتاب افزوده است تا بتواند اندیشه های عارفانه - حکیمانه خویش را در این کتاب بیان بکند و هدف او بیدارگری انسان برای رستگاری در هر دو جهان و رسیدن به برابری و برادری اسلامی است با رسیدن به کمال به روش درون پروری عرفانی ...» (ثروتیان ، ۱۳۷۲ : ۳۳)

« مخزن الاسرار ، کتابی است صرفاً اخلاقی که انسان ، محور آن است . گاه این انسان را به درجه ای فرا می برد که از ملک درمی گذراند و گاه او را از تخت عزت فرو می افکند و به تازیانه ادب فرو می کوبد و تحقیر می کند تا از چه زاویه ای در او نگرسته باشد ، اما همواره بر او دل می سوزاند و به دیده شفقت در او می نگرد . » (آیتی ، ۱۳۷۸ : چهار)

۲ - ۶ - ۲ مثنوی خسرو و شیرین

این مثنوی ، شامل ۶۵۰۰ بیت در بحر هزج مسدس مقصور یا محذوف (مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن یا فعولن) به نام طغرل بن ارسلان سلجوقی ، در سال ۵۷۶ ه . ق سروده شده است و داستان عشق شیرین با خسرو شاهزاده ایرانی ، محتوای اصلی آن می باشد و از نظر موضوع در ردیف مثنوی های غنایی قرار دارد . در سرتاسر این داستان پرشور ، شیرین مظهر پاک و پارسایی و زیبایی است و خسرو نقش یک شاهزاده خوشگذران را به عهده دارد . در واقع نظامی ، در این منظومه ، نیک و بد دربار ایران در زمان خسرو را با اعمال این شاهزاده خوشگذران را به عهده دارد . در واقع نظامی ، در این منظومه ، نیک و بد و فرهاد و شکر و مریم و شاپور ساخته و تاریخ ایران را به زبان رمز و کنایه و اشاره و با زیبایی تمام در جامه شعر بیان داشته است .

« مثنوی خسرو و شیرین ، زیباترین و ژرف ترین کتاب عاشقانه - سیاسی نظامی است که در میان آن همه زیبایی های رؤیایانگیز کتاب ، زشتی های مربوط به ستم کاری ها و اختلاف طبقاتی و برخورد اندیشه ها با نمایش بار سنگین تعهد بر دوش زنان و بی دزدی مردان و جهات نیک و بد فرمانروایان ، نشان داده می شود . در این کتاب « شیرین » ، مظهر زیبایی و پارسایی و در عین حال در سیرت و صورت نمودار زن و همسر خود شاعر است و شاهزاده « خسرو پرویز » ، با همه تضادهای که در شخصیت درباری او نهاده شده است با ظاهری بسیار آراسته و بخشنده و حتی دادگر و عدالت خواه از سوی شاعر معرفی می شود که در دست نفس امّاره و امپراطور کشور همسایه و دختر او مریم اسیر و زندانی است که او را یاری کرده و به سلطنت رسانده اند و هم بی اجازه و دستور موبد موبدان حق خوردن و آشامیدن ندارد . » (ثروتیان ، ۱۳۷۲ : ۳۳)

« کتاب خسرو و شیرین با معراج نامه ها ، پندها ، صحنه های عاشقانه ، مناظرات سیاسی شیرین با خسرو در پیش دروازه قصر شیرین ، دنیایی از افسانه و حقیقت را با خود همراه دارد و زیبایی لفظ و معنی و اندیشه و خیال در این اثر جاودانه بیداد می کند ... » (همان : ۳۳)

۲ - ۶ - ۳ - ۳ منوی لیلی و مجنون

شامل ۴۷۲۰ بیت در بحر هزج مسدس اخرب مخبون محذوف یا مکفوف (مفعول مفاعلهن فعولن یا مفاعیل) به نام شروانشاه جلال الدین ابوالمظفر اخستان بن منوچهر در سال ۵۸۴ ه . ق سروده شده است . موضوع این منوی ، عشق نافرجام قیس (مجنون) و لیلی بنت سعد از قبیله بنی عامر می باشد . اصل داستان عربی است و به دلیل آنکه اولین بار توسط نظامی به نظم درآمده است ، یکی از آثار ارزنده ادبی جهانی محسوب می شود و تأثیر شگرفی بر ادبیات ملل مشرق زمین داشته است .

« لیلی و مجنون نظامی گنجه ای یک داستان حیرت انگیز و رازناک عرفانی است که در آن لیلی معشوقه مجنون ، نقش زنی مسؤل را به عهده دارد و مجنون بیشتر عمر خود را در صحرا و غارهای بی در و پیکر با ددان صحرا روزگار می گذراند و ریاضت می کشد . » (همان : ۳۴)

« لیلی و مجنون ، افسانه محبت است و قیس و لیلی هر دو نمونه عشق حقیقی و آزادی اند که در قرون وسطی برای همه انسان ها ، ناآشنا و غیرعادی بود . قیس و لیلی هر دو بی آن که بخواهند سنت های محیط و زمان خود را رعایت کنند ، تلاش می ورزند سرنوشت و زندگی خود را بر اساس آرزوهای خویش بنا سازند . محبت حقیقی و مقدس ، این دو جوان را برای آزمایش های سخت متحد می کند . آنان خود درمی یابند که علیه محیط و زمانه برخاسته اند و گر چه سعی می کنند عشق و احساس و علایق خود را از هم پنهان دارند ، نمی توانند . » (مبارز ، قلی زاده ، سلطائف ، ۱۳۶۰ : ۶۷)

۲ - ۶ - ۴ - ۴ منوی هفت پیکر (بهرام نامه)

این منوی ، شامل ۵۱۳۶ بیت در بحر خفیف مسدس مخبون (فاعلاتن مفاعلهن فعولن) به نام سلطان علاءالدین کرپ ارسلان آقسنقری ، حاکم مراغه در سال ۵۹۳ ه . ق سروده شده است .. محتوای این منظومه ، داستان زندگی بهرام ساسانی از کودکی تا سلطنت و رفتنش به غار و بازنگشتن او و داستان های هفتگانه ای از زبان هفت شاهزاده از هفت اقلیم است . هر یک از داستان ها در هر روز از هفته که بهرام در یکی از هفت قصر مهمان یکی از هفت دختر می باشد ، به زبان آنان بیان می شود .

« این داستان های مرموز ساخته خیال و پرورده اندیشه غیب است که با نهایت استادی موضوع انسان و جامعه را از تمام جهات مادّی و معنوی آن دو در حلقه قدرت اعتقادات درونی و مادرزادی انسان ، زیر نظر می گیرد و بود و نبود هر دو را از گوشه های پنهان بیرون کشیده به خود وی نشان می دهد . نفس با همه جاه طلبی ها و میلناکی هایش در این افسانه نقش

اساسی حرکت را بر عهده دارد و شاعر هر آنچه را که از مشاهدات عالم عرفان و مطالعات حکمت یونان با خود داشته در طبق هنر مرموز ریخته و افسانه‌هایی شگفت‌انگیز ساخته است که عقل در چگونگی آن‌ها حیران می‌ماند.» (ثروتیان، ۱۳۷۲: ۳۶)

در ادامه، بعد از خرابی ملک و گسترش ستم توسط وزیر او به نام راست روشن که از غفلت شاه سوءاستفاده کرده، سخن به میان می‌آید. سپس حمله چین به ایران و متوجه شدن پادشاه به وضع خزان و کشور و رسیدگی به وضعیت ستمدیدگان و زندانیان و دادخواهی هفت مظلوم به نمایندگی از زندانیان و تنبیه وزیر را مطرح می‌کند و در پایان بهرام به غاری می‌رود و دیگر باز نمی‌گردد.

« هفت افسانه هفت پیکر - بیرون از سرگذشت بهرام گور - قهرمانان داستان‌ها را از نظر روانی و ارتباط درونی و معنوی ایشان با خدا، تحت نظر دارد و جنبه‌های اخلاقی و اجتماعی آنان را در ارتباط با جامعه و اداره کردن آن مورد تحقیق قرار می‌دهد. حکیم هنرمند موجودی زنده به نام انسان را در صحنه عالم فیزیک و متافیزیک به معرض تماشا می‌گذارد و نقاط ضعف اخلاقی و اجتماعی و سیاسی انسان‌ها و جوامع بشری را می‌کاود و با همه ظاهر هوس‌انگیز افسانه‌ها و بستگی آن‌ها با نفس و غریزه‌های طبیعی موجودات زنده، همه جا شرع و قوانین آن را حاکم و لازم می‌داند و خدا را ناظر بر اعمال و اقوال و حتی نیات انسان می‌بیند و کتابی منظوم و دلپسند در تدبیر منزل و سیاست مُلَدن یعنی اخلاق عملی می‌آفریند...» (ثروتیان، ۱۳۷۷: ۷)

۲-۶-۵ مثنوی اسکندرنامه

« مثنوی اسکندرنامه آخرین اثر هنری این‌گونه غیب‌نظامی گنجه‌ایست که آن را در دو بخش جدا از هم سروده است و دو شخصیت افسانه‌ای و تاریخی متضاد اسکندر را در دو مرحله‌ناهمانند به معرض نمایش گذاشته و اندیشه‌های خاص خود را به روش سنجیده و نو پیش کشیده است...» (همان: ۳۷)

« در نخستین بخش اسکندرنامه، همراه تصویر صحنه‌ها و سفرهای جنگی، تدابیر اسکندر از نظر ارزش اجتماعی و اخلاقی آن حایز اهمیت است.» (مبارز، قلی‌زاده، سلطانف، ۱۳۶۰: ۱۱۱)

« عامل مهمی که اسکندرنامه را از همه منظومه‌های حماسی پیش از خود ممتاز می‌کند و به آن جاذبه هنری ویژه‌ای می‌دهد، جوش و خروش و شور و هیجان رمانتیک آن است.» (همان، ۱۱۵)

« اسکندرنامه نظامی در بین آثار او، ارزش قابل ملاحظه‌ای دارد و از دیدگاه ادب و اخلاق ارزش انسانی و جهانی در خور تقدیر است. تنوع صحنه‌ها و لطایف نکته‌ها در آن به قدری است که عیب‌ها و نقص‌های آن را جبران می‌کند، به علاوه

قصه های فرعی و تمثیلات که در جای جای آن هست، آن را از حالت یکنواختی که ساختار قصه - روایات گونه گونه مربوط به اعمال و احوال قهرمانان واحد - آن را اقتضا می نماید، بیرون می آورد و بدان لطف و جاذبه قابل ملاحظه می بخشد. » (زرین کوب، ۱۳۷۶: ۲۰۹)

این منظومه که از لحاظ حجم، بزرگترین اثر نظامی است، شامل دو بخش است:

۲-۶-۵-۱ مثنوی شرفنامه

حدود ۶۸۰۰ بیت دارد و در بحر متقارب مثنی مقصور (فعولن فعولن فعولن فعول) به نام اتابک نصرت الدین ابوبکر پسر محمد جهان پهلوان در سال ۵۹۷ ه. ق سروده شده است. این مثنوی سیاسی - فلسفی در مورد شرح حال اسکندر و جریان جنگ ها و پیروزی ها اوست. در این بخش اسکندر به عنوان قهرمانی پیروزمند و جهانگشا و پادشاهی با عظمت تصویر می شود.

« ... در این مثنوی، انسان به عنوان مظهر شرافت مطمح نظر است و شاعر می گوید سخن در درون مرزی و برای یک زمان محدود گفتن و پادشاهان را ستودن آسان است و اما برعکس در جهانی بدون زمان و مکان اندیشیدن بسیار سخت و ارجمند است. » (ثروتیان، ۱۳۷۲: ۳۸)

۲-۶-۵-۲ مثنوی اقبالنامه

این مثنوی فلسفی - عرفانی، مشتمل بر ۳۶۸۰ بیت در بحر متقارب مثنی مقصور (فعولن فعولن فعولن فعول) به نام ملک قاهر عزالدین مسعود دوم حاکم موصل در سال ۵۹۹ ه. ق سروده شده است. تصویر اسکندر در این منظومه به عنوان حکیم و پیامبر است، همراه با هفت حکیم یونانی و خردنامه های فلاسفه یونان فراهم آمده و آنچه نظامی خوانده و شنیده، همه را به نظم کشیده و سیر حکمت در یونان باستان را بدین بهانه نقل کرده است و از اسکندر نیز پیغمبری یکتاپرست و موحد پیش چشم داشته و او را به این بهانه به شهر اوتاد و دیار دادپرور برده است تا مقامی بالاتر از پیغمبری را برای مردم نشان دهد و مدینه فاضله عرفان اسلامی را به صورت طرحی فرضی به روی صحنه بیاورد. اسکندر همه دانش ها را آموخت و همه جا را زیر پا گذاشت، اما به مقصود نرسید. سرانجام ظاهر دنیا را رها کرد و در طلب آفریدگار دم زد و در کشفی عارفانه گام برداشت تا نمان جهان را آن چنان که هست دریابد.

۲-۷ نگاهی به افسانه‌ها و داستان‌های پنج گنج نظامی

افسانه‌ها و داستان‌هایی که در آثار نظامی آورده شده، نشانگر آن است که این شاعر بزرگ، از افسانه‌های مردمی و ادبیات شفاهی قوم خود، آگاه بوده و با مهارت و قدرت، دست به ابتکار و خلاقیت زده است. تصویر و توصیف شاعرانه‌ای که در صحنه آرایه‌های برخی از داستان‌های کوتاه تمثیلی هست، به این حکایات، تحرک و پویایی بخشیده است. تعدادی از تمثیلات و قصه‌ها، شبیه ضرب‌المثل و به گونه‌ای طنزآمیز یا عبرت‌انگیز است. تمثیل خر که نعلبند و پلانگر، حق خود را از او می‌خواهند و او نعل و پلان را پیش آن‌ها می‌اندازد و بعد خود را از هر قید و تعلقی آزاد می‌کند، تمثیل زیرکانه‌ای است که نشان می‌دهد انسان در ارزش تعلقات دست و پاگیر زندگی به تردید و اندیشه می‌افتد. این قصه‌ها، اغلب باعث رفع ملال خواننده و تنوع در جریان یکنواخت قصه می‌شود و در او کنجکاو و اشتیاق ایجاد می‌کند.

در منظومه‌ی مخزن الاسرار، شاعر داستان‌ها و حکایت‌هایی را ذکر می‌کند که حاوی پیام‌ها و لطایف اخلاقی جالبی است. در افسانه‌ی انوشیروان و دو جغد، می‌توان به حکمت عمیق عامیانه‌ای پی برد. در حرف‌هایی که میان دو جغد رد و بدل می‌شود، اندیشه‌ای والا مطرح می‌گردد. یکی از جغدها که بر دیوار خرابه‌ای نشسته، خواهان وصلت با دختر جغد دیگر است و به عنوان شیربهای دختر، چند ده ویرانه به او واگذار می‌کند. وقتی جغد دوم اعتراض می‌کند که:

کین ده ویران بگذاری به ما نیز چنین چند سپاری به ما؟

(مخزن الاسرار، بند ۲۲، ب ۹، ص ۱۲۹)

او می‌گوید:

گر ملک این است، نه بس روزگار زین ده ویران دهمت صد هزار

(همان، ب ۱۱، ص ۱۳۰)

این سخن انوشیروان را از خواب غفلت بیدار می‌کند و او را وادار می‌سازد که در حق رعیت کمتر ظلم روا دارد:

در ملک این لفظ چنان درگرفت کآه برآورد و فغان درگرفت

دست به سر برزد و لختی گریست حاصل بیداد به جز گریه چیست

زین ستم انگشت به دندان گزید گفت ستم بین که به مرغان رسید...

حالی از ان خطه ستم برگرفت رسم بد و راه ستم برگرفت